

KONTEXT TVORBY KRAJINY, OCHRANY PŘÍRODY A ÚSES NA PŘÍKLADE K.Ú. HRABUŠICE

Doc. Ing. Peter JANČURA, Ph.D., Ing. Martina SLÁMOVÁ

*Fakulta ekológie a environmentalistiky, Katedra plánovania a tvorby krajiny, TU vo Zvolene
SAŽP – CEVAP, Banská Bystrica*

peter.jancura@sazp.sk

Anotácia: Príspevok pojednáva o skúsenostiach so spolupráce spracovateľov krajinárskej štúdie a správy národného parku Slovenský raj. Kľúčovým poznatkom je fakt, že pri spracovaní krajinárskej problematiky treba hľadať kontext zákonov, ktoré sa týkajú krajiny a integrovať výstupy územného plánu a procesu EIA. Výsledkom je návrh starostlivosti o krajinu, kde ÚSES, tvorba krajiny, rozvojové zámery, projekty podnikateľských zámerov vystupujú koordinovane. Základnou tézou je hľadanie cieľového stavu kvality krajiny na základe proporčného vyváženia celkového usporiadania zložiek krajinnej štruktúry. Súčasne rešpektovanie hodnotovo-významových vlastností krajiny (krajinného rázu).

Úvod. Prístupy ku starostlivosti o krajinu.

Každá téma má, v rámci krajinno-ekologického výskumu a praxe svoj špecifický vývoj. Podobne je to aj s ÚSES. Pred nedávnom sa zdalo, že už nič nové nemôže priniesť, že postupne upadne do zabudnutia. Na Slovensku obdobím najväčšieho boomu boli 90.-roky XX. storočia. Na štátnej a regionálnej úrovni je spracované celé územie. Na miestnej úrovni sú ÚSES spracované sporadicky, v zmysle zákona všade tam kde sa spracováva územný plán a samostatne aj dokumentácie ochrany prírody a krajiny. Realizácií je však žalostne málo. Prax však ukázala, že požiadavky zákona majú svoj zmysel. Keď hľadáme argumenty ako sa má kvalitne vyvíjať rozvoj v krajine, ÚSES obísť nemôžeme.

Hodnota krajiny je nielen v tom že „obsahuje“ chránené druhy a chránené územia, ale aj tie zložky ktoré vytvárajú „ostatné“ časti krajiny. Ich význam je v tom, že vytvárajú rôznorodosť a pestrosť krajinných zložiek a typov. Štruktúrna diverzita krajiny je jednou z podmienok fungovania krajiny, jej dynamickej stability a charakteristického vzhladu. Okrem „chránených“ častí je preto nutné venovať pozornosť aj častiam „nechráneným“. „Udržanie“ typu krajiny má významné postavenie v zachovaní kvalít krajiny. Rôznorodosť krajinných typov predstavuje samostatnú hodnotu daného územia.

V zmysle Európskeho dohovoru o krajine sú významné identifikátory vlastností krajiny charakteristické črty krajiny. Môžeme ich označiť aj ako znaky, ktoré krajinu charakterizujú. Podobným pojmom sú významné krajinné prvky, VKP. Z nich sa „skladá“ krajina, najprv na úrovni štruktúr, následne ako funkčný celok (systém) až po jej hodnotovo-významové atribúty.

Zmena charakteristických znakov, znamená zmenu krajinného typu. Tieto zmeny môžeme vnímať ako „poruchy“ vizuálneho pôsobenia, ako impakt, alebo ako určitý proces degradácie, „znefunkčenia“ krajiny. Anomálie, ktoré signalizujú nepriaznivé zmeny v krajine, môžeme označiť ako symptómy. Symptómy signalizujú „poruchu“ v krajine a na diagnostickú úroveň riziko degradácie kvality krajiny, jej „chorobu“.

Po tomto úvode načrtnem najprv jeden (z viacerých) praktických výsledkov, ktoré sme dosiahli v spolupráci so správou národného parku Slovenský Raj a potom sa ich spätne pokúsím zovšeobecniť.

Praktické výsledky

V k.ú. Hrabušice sme riešili tri zdanlivo odlišné krajinárske problémy. Jedná sa o ochranné pásmo NP Slovenský Raj.

(1.) Ochrana okrajových lúk národného parku. V ekotónovom pásme lesa a lúk, sa vyskytujú druhotné lúky, kde sa argument ochrany, na základe výskytu chránených druhov nedá použiť. Týmto lúkam hrozí zánik postupným zastavaním (celková dĺžka 12 km). Preto bola zahájená inventarizácia významných krajinných prvkov a ich následné vyhlásenie za chránené krajinné prvky, v zmysle zákona o územnom plánovaní v kontexte so zákonom o ochrane prírody a krajiny. Všetky priľahlé plochy, v kontakte s Národným parkom sú významné svojim kontextom. Treba si uvedomiť, že chránené územie nie je „vystrihnuté“ z krajiny, ale jeho okolie spoluvytvára jeho charakter. Nejedná sa len o prítomnosť ochranného pásma národného parku, ale aj krajinárske spolupôsobenie okraja a jadra územia (Jančura, 2004).

Dôležitou jednotkou ktorú sme mapovali a dokumentovali sú vizuálne exponované priestory, VEP. VEP predstavujú všetky lemové plochy, ktoré ešte majú prírodný charakter, alebo sú na nich významné ľudské diela, historické štruktúry krajiny, alebo kvalitná architektúra, ktorá dotvára charakter krajiny. VEP spravidla vždy obsahujú významné krajinné prvky. Za VKP môžeme považovať tie zložky štruktúry krajiny, ktoré spoluvytvárajú jej charakter a bez ich kontextu by došlo ku zmene typov krajiny a tým aj ujme na kvalite krajiny. Podľa zákona NR SR č. 543/2002 Z.z. o ochrane prírody a krajiny, sú predmetom ochrany a zachovania „zložky a prvky krajiny“. Významný krajinný prvok je taká časť územia, ktorá utvára charakteristický vzhľad krajiny, alebo prispieva k jej ekologickej stabilite. VKP je možné vyhlásiť za chránené krajinné prvky (CHKP). Na základe zák. 50/76 Zb. sú vyhlasované aj chránené časti krajiny. V ÚPD obce, sa ich záväzná časť určí ako chránené časti krajiny. V rozhodnutí o chránenej časti krajiny určujú sa (a) podmienky ochrany, (b) ktoré činnosti sa (b.1) môžu a ktoré (b.2) nemôžu vykonávať a za akých (c) podmienok. Toto pravidlo sa využilo v ÚPD Hrabušice, ktorého autorom je ing. arch. J. Pastiran, Archus Spišská Nová ves.

(2.) Riešenie úprav bývalého (vyťaženého) rašeliniska, v chotári obce Hrabušice. Zámerom je realizácia golfového areálu, GA (62 ha). V procese EIA, bolo posúdenie zásad kompozície golfového ihriska Základným „hľadacím“ vzťahom bola proporcionalita medzi intenzívne využívanými časťami krajiny, extenzívne využívanými časťami a „nedotknutými“, chránenými časťami. Tak sme dospeli ku určitým kompozičným zásadám, kde každá zložka má svoje proporcionálne zastúpenie :

- ☞ Plochy vegetácie na hraniciach areálu 8-10 ha 11-13 %
- ☞ Plochy chránených – nedotknutých plôch 12-15 ha 16 – 20 %
- ☞ súčet nedotknuteľných plôch 20 – 25 ha 27 % - 33 %
- ☞ Plochy extenzívne využívaných častí 23 -17 %
- ☞ Plochy intenzívne využívaných častí areálu (dráhy golfového ihriska) 50 %

Golfové ihrisko ako také je celé pod kontrolou človeka. Nemožno ho však chápať izolovane od ostaného priestoru. Tak z pohľadu GA ako krajinnej zložky ako aj z pohľadu z GA von, do krajiny. Navzájom spolu bineragujú. Kvalita krajiny a uvažovaného zámeru GA navzájom súvisia. Vhodný dizajn areálu podporí kvalitu krajiny, vhodné doplnenie chýbajúcich zložiek krajiny skvalitní celkový kontext krajinného „okolia“ areálu.

(3.) Riešenie výsadiel nelesnej drevinovej vegetácie v otvorenej krajine, prebiehalo súčasne s (1.) a (2.) procesom. V území už má dlhodobejšiu históriu. V k.ú. Hrabušice už roky prebiehajú výsadby týchto krajinných prvkov v spolupráci správy NP Slovenský raj a OZ „Zachráňte Letanovský mlyn“.

Najprv sa aktualizoval návrh ÚSES z územného plánu. Spolu s potrebou náhradnej výsadby, vyplývajúcej z budovania golfového ihriska a pozemkami ktorými disponuje obec bol navrhnutý systém difúzných biokoridorov a interakčných prvkov. Keďže sme problém chápali integrovane a jednotlivé časti krajiny neriešili oddelene podarilo sa vytvoriť celkovú predstavu o dizajne krajiny. Výhodou je vzájomná podpora internalít - vnútra golfového areálu a externalít (okolie areálu) chotára. Celkový krajinársky účinok zobrazuje blokdiagram krajinárskych úprav v kontexte celej krajiny k.ú. Hrabušice (viď grafická príloha).

Teoretické vyústenia

Vyústenie týchto troch projektov viedlo ku kľúčovému poznatku, že starostlivosť o krajinu je podmienená správnym pomerom, mierou v akej sú usporiadané jednotlivé zložky štruktúry krajinnej pokrývky v danom krajinnom type. Toto riešenie samozrejme nie je nové. Optimalizácia priestorového a funkčného usporiadania krajiny je základným postulátom plánovania krajiny. Význam tohto poznatku je v inom. Pojem starostlivosti o krajinu nemožno redukovať na niekoľko pojmov a iba na jeden zákon. Často sa stáva, že niektoré pojmy sa dostanú do popredia a stávajú sa z nich „zaklínadlá“. Napríklad svojho času to boli ÚSES, dnes je to možno krajinný ráz. Podobný trend zasiahol aj niektoré metodiky. Možné „vyhnutie sa“ tejto „módnosti“, znamená neuprednostniť jeden pojem pred druhým. Je účelné premyslieť, čo vlastne všetky pojmy a aktuálne problémy v krajine integruje. Do akej miery pojmy reagujú na skutočné problémy v krajine a ako ich vedú odhaliť? Každá krajina ako systém má svoju štruktúru, svoje funkcie, a procesy fungovania. Má svoje vývojové procesy a svoju hodnotu, inak povedané hodnotovo-významové vzťahy. Problém súčasného chápania krajiny, je vo vhodnej proporcii tých téz a pojmov, ktoré ich reprezentujú.

(1.) Fungovanie krajiny viac menej vysvetľujú krajinno-ekologické prístupy. V súčasnosti ako kľúčové sa javia problémy (a) procesov, dynamiky, zmien v krajine,

(b) štruktúrne usporiadanie krajinných zložiek (c) ekologická rozmanitosť, biodiverzita, (d) ekologická „stabilita“ (dynamická rovnováha) – ekologické siete, ÚSES, ECONET, (e) disturbancie a ekologické riziká – zraniteľnosť, citlivosť, únosnosť zložiek krajinnej štruktúry, (f) vhodnosť krajiny pre využitie (súlad nárokov ľudskej populácie a potenciálu krajiny)

(2.) Vzhľad krajiny predstavujú prístupy, ktoré by sme mohli označiť ako krajinno-estetické (a) vymedzenie a zabezpečenie štruktúrálnej (zložkovej) rozmanitosti a rozmanitosti krajinných typov, (b) identifikácia znakov charakteristického vzhľadu a charakteristických črt krajiny – krajinný obraz, (c) definovanie významovo-hodnotových vlastností krajiny – krajinný ráz, (d) inventarizácia významných prvkov krajiny a návrh ich ochrany, (e) zachovanie a ochrana historických krajinných štruktúr v území,

(f) posúdenie vhodného umiestnenia stavieb v krajine, (g) formovanie cieľového stavu kvality krajiny a (h) krajinný dizajn, návrh vhodného pretvorenia krajiny tak aby neboli poškodené ani vzhľad ani fungovanie krajiny.

Krajinno-ekologické a krajinno-estetické prístupy nie možné od seba oddeliť. Oba môžeme chápať ako súčasť krajinnej ekológie. Krajinná ekológia predstavuje určitú fázu vývoja geografických a ekologických vied. Ak by sme chápali jej ciele ako výskum a konštatovanie stavu, zmien a procesov v krajine, potom je tu ďalší nástroj a tým je krajinné plánovanie a krajinárstvo, ako integrujúci odbor pretvárania a ochrany krajiny. Súhrne starostlivosti krajinu. Špecifické postavenie tu má ochrana krajiny, nielen v zmysle zaužívaného pojmu ochrany prírody a krajiny. Významným súčasným trendom chápania starostlivosti o krajinu, je ochrana procesov. Procesy podmieňujú stav, existenciu a zmeny prírodných spoločenstiev a ekosystémov. Procesy predstavujú tak prírodné ako aj antropické vplyvy. Zaujímavou témou v štúdiu procesov je sledovanie chovania ľudí v krajine.

Procesy podmieňuje a vytvára aj človek. Postupnou influenciou ovplyvňuje vlastnosti prostredia. Chovanie sa človeka v krajine - behaviorálne vzťahy, majú dopad na krajinu nielen vo faktickom zmysle využívania zeme, ale aj ako v konceptuálnom zmysle, ako vytváranie predstáv o krajine, jej budúcnosti (plánovanie) a interakciách medzi jednotlivými skupinami ľudskej populácie zainteresovanej do diania v krajine. Aktívny vstup človeka do prostredia je predovšetkým v tom, že územie adekvátne využíva, ale súčasne si uvedomuje proporčnosť usporiadania krajinných zložiek. Časť krajiny ovplyvňujeme, ale časť by sme mali ponechať na prirodzené, prírodné, samovoľné procesy. Tajomstvo ochrany krajiny je v tom, že nejaké územie musíme nechať „byť slobodným“. Že umožníme, aby bolo odkázané samo na seba. Aj v tom čo sa hovorí v cieľoch územného systému ekologickej stability : „zachovať rozmanitosť podmienok a foriem života“.

Kontext ÚSES a krajinného rázu

Existuje úzky súvis medzi potrebou ochrany „fungovania krajiny“, ktoré predstavuje model „územného systému ekologickej stability, ÚSES“ a jej „vzhlľadom“. ÚSES zabezpečuje diverzitu, funkčnosť a dynamickú „stabilitu“ krajiny. Významné krajinné prvky, z hľadiska ÚSES tvoria súčasť biocentier, biokoridorov a interakčných prvkov. Tieto prvky súčasne predstavujú aj zložky krajinnej štruktúry, ktoré vytvárajú charakteristický vzhlľad krajiny. Ten je vizuálnym prejavom kvality krajiny. Reprezentuje charakteristické usporiadanie znakov v krajine (krajinný obraz) a krajinné typy.

Stojíme pred staro-novou otázkou súčasného stavu kvality krajiny. Na akých princípoch vyriešiť jej dizajn ? Plošne najväčší vplyv má poľnohospodárstvo, ktoré je v súčasnosti pod silným tlakom agro-environmentálnych programov. Kontrola prostredníctvom ortofotomáp spôsobuje detailnejšie využívanie krajiny. Krajinnno-estetické problémy však nedokáže absorbovať. Druhým najväčším vplyvom je rozrastanie sídiel, výstavba priemyselných parkov, rodinných domov a rekreačných zariadení. Okrem plošného záberu prinášajú do krajiny novú uniformitu. Voľnej krajiny ubúda a nahrádza ju technologická krajina, pripomínajúca svojou logikou elektrotechnické plošné spoje. Trochu nadnesene môžeme povedať je to krajina bez „idey“. Ako zladit' to, čo dosť nešikovne nazývame „krajinnno-estetické“ s tým čo sa javí byť „krajinnno-ekologické“? Štruktúra je prejavom procesov a schopnosti bezporuchového fungovania. Jedným z „motívov“ procesov sú naše potreby a následkom je naše chovanie v krajine. Štruktúra, fungovanie a procesy sú „len“ časťou vlastností krajiny. Je tu ešte jej význam a hodnota. S ňou súvisí aj „idea“ krajiny. Keď chýba idea v krajine a ňou potreba symbolizácie a skultúrnenia, prejaví sa to na procesoch zmien v krajine. Výsledkom je jej aktuálny stav súčasnej štruktúry krajiny. Kruh sa uzatvára. Absencia idey v krajine je absenciou potreby „mať kvalitu“ v krajine. Prejaví sa súčasne v jej vizuálnom účinku, ale aj vo zdravom stave, ktorý sa prejavuje jej krásou.

Príspevok bol napísaný s príspevom grantov VEGA č. 1/2379/05 a č. 1/3281/06.

Literatúra a podklady :

- Jančura, P., 2004 : Ochrana krajiny ako súčasť ochrany prírody. Zborník k 40. výročiu , NP Slovenský Raj, ŠOP SR, Sp. Nová Ves, str. 42-46
- Jančura, P., Pavlík, J., Pavlík Š., Beláček B., Bohálová, I., Slámová, M., Maliniak P., Trizuliaková, K., Ďuračková, A., 2005 : Krajinnárska štúdia, Športovo-rekreačného areálu, Relax-zone Hrabušice, v k.ú. Hrabušice, 35 s.
- Jančura P., 2005 : Krajinnárska štúdia, Kultúrno-historické a krajinnno-ekologické vlastnosti krajiny, k.ú. Hrabušice, Praktická aplikácia zásad Európskeho dohovoru o krajine (EDoK), text, CD. Podklad pre ÚPD. SAŽP, B. Bystrica, 25 s.

Príloha: Blokdiagram Hornádskej kotliny s vyznačením polohy GA a interakčných prvkov ÚSES. Autor kresby M. Slámová.

Model krajiny 3D – blokdiagram
Simulácia výsadby vegetácie na voľných pozemkoch obce

